

УДК 808.8/:398.21(477)

Халюк Леся**КОНЦЕПТ «МАЛОЇ ВІТЧИЗНИ» В УСНІЙ ПРОЗІ
УКРАЇНЦІВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ¹ ПОЛЬЩІ**

У статті проаналізовано особливості відображення поняття «малої» та «великої» вітчизни в усних оповіданнях-спогадах українців Польщі, яких було переселено вна-

¹ Формальним приводом для початку насильницького переселення українського населення у 1947 році з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя на північно-західні землі Польщі, відомого під назвою «акція «Вісла»», стала загибель у березні 1947 року в бою з формуваннями УПА заступника міністра оборони Польщі К. Сверчевського. Одразу після цієї події польське керівництво прийняло рішення про виселення українців і членів змішаних українсько-польських родин з українських етнічних та прилеглих земель (Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя) і поселення їх у так званих «повернутих» західних та північних землях з обов'язковим розпорошенням серед польського населення.

Так, під командуванням генерала С. Моссора операційна група під кодовою назвою «Вісла» о четвертій годині 28 квітня 1947 року приступила до виселення 150 тисяч осіб з південно-східних теренів до воеводств північної та західної Польщі. Переселення здійснювалася в три етапи. Перший тривав з 28 квітня до кінця травня 1947 року. За цей час було депортовано українців з повітів Сянок, Ліско, Перемишль, Ясло, Кросно, Горлиці, Бжозув і частково з Любачева. Другий етап припадає на червень. Дві військові дивізії було скеровано на остаточне виселення населення з Любачевського повіту, а також з повітів Ярослав і Томашув Любельський. Було проведено виселення лемків із повітів Горлиці, Новий Сонч і Новий Тарг. Водночас виселенню підлягали українці з Люблінського воеводства. Протягом третього етапу, який припав на липень, було знищено рештки УПА і депортовано українців, які втікали під час перевезень або самостійно поверталися на попереднє місце проживання. Загалом акція «Вісла» охопила 22 повіти Краківського, Жешувського (Ряшівського) та Люблінського воеводств. Розселено ж українців було на значно більшій території – у 71-му повіті возз'єднаних територій, у воеводствах: Ольштинському, Кошалінському, Вроцлавському, Щецінському, Зеленогірському, Гданському, Опольському, Познанському та на півночі Білостоцького.

слідок акції «Вісла» у 1947 році на північно-західні терени Польщі.

Ключові слова: «мала вітчизна», «велика вітчизна», усні оповідання, переселенці, акція «Вісла».

Khaliuk L. Concept of the «small homeland» in oral prose of the Ukrainian resettlers in Poland

The article analyzes features of reflection of concept of «small» and «big» homeland in oral stories memoirs of Ukrainians in Poland, which were relocated as a result of the action «Vistula» in 1947 in the north-western region of Poland.

Key words: «the small homeland», «the big homeland», oral stories, the migrants, the action «Vistula».

Халюк Л. Концепт «малой отчизны» в устной прозе украинцев-переселенцев Польши

В статье проанализировано особенности отражения понятия «малой» и «большой» родины в устных рассказах-воспоминаниях украинцев Польши, которые были переселены в результате акции «Висла» в 1947 году на северо-западные земли Польши.

Ключевые слова: «малая родина», «большая родина», устные рассказы, переселенцы, акция «Висла».

Що таке «мала вітчизна»? На сьогодні існує безліч підходів до осмислення цього феномену. Це поняття часто розглядається як літературна метафора [2; 3], топографічна категорія [8], іноді – як психологічний феномен тощо.

Серед науковців існують різні підходи до визначення поняття «мала вітчизна» або «мала батьківщина». В українському науковому обігу обґрунтування цього терміна відсутнє, якщо не зважати на функціонування цього поняття у працях з етнології, соціології і, найбільш, у літературознавстві. Натомість польські науковці ведуть жваву і плідну дискусію не тільки про семантичні межі поняття, а й про відмінності між «малою батьківщиною», «локальною батьківщиною», «домом» тощо [14; 15; 16]. За теорією С. Осовського, поняття «вітчизна» має подвійне значення – «приватна вітчизна» та «ідеологічна вітчизна», у нашому розумінні «велика вітчизна». Перше – це простір, пов'язаний з місцем народження чи проживання людини, друге – визначається спільною національною територією [15]. До певної міри термін «мала вітчизна» є відносно новим поняттям, яке введене

в науку фольклористами та етнографами лише наприкінці 80-х років, оскільки у Польщі його часто ототожнюють з терміном «регіон» [12, с. 67–68]. Серед німецьких дослідників це поняття здебільшого мислиться не з погляду традиції, історії чи навіть географії, а як простір, практично освоєний людиною, місце, де можливо заробити собі на життя, де доступні всі споживацькі принади суспільства [17, с. 144–148].

Російський дослідник М. Крилов подає таке розуміння «малої вітчизни»: «Мала батьківщина» – це сприйняття множинністю взаємодіючих індивідів свого середовища проживання, як особливої, певної умовної цілісності, яка має внутрішню культурну та просторову логіку, і становить сукупність просторових ідентичностей в межах регіону, включаючи ідентичності населених пунктів і місцеві прояви ідентичності [10, с. 189]. Ми приєднуємось до цієї думки і дослідження феномена «малої батьківщини» через категорію ідентичності вважаємо найбільш доцільним. Оскільки розглядуваний феномен має свій топографічний вимір, з яким людина пов'язана історично та міфічно, приналежність до певної території з її соціокультурними традиціями і виражається саме за допомогою ідентичності. А ідентичність розуміємо як зв'язок особистості з певною суспільною групою і, відповідно, укорінену в духовному світі особистості систему цінностей, ідеалів, норм, вимог відповідної спільності [5].

Також варто згадати поняття «етнічної ідентичності», яке в останні роки розглядається з погляду кількох різних концептуальних підходів. Згідно з першим – етнічна належність становить споконвічну сутність, що існує у природі, поза часом. Цей погляд дістав підтримку з боку соціобіології, що розглядає етнічну ідентичність як подальший розвиток процесів генетичної селекції та пристосування до середовища. Інша концепція приписує етнічній ідентичності цілком ситуаційний характер, вважає це явище нетривким і мінливим. Ми ж підтримуємо визначення Т. Рудницької, що етнічна ідентичність – відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами внаслідок спільності історичної пам'яті, спогадів про єдиних предків та емоціональних зв'язків з батьківщиною, а також спільності основних компонентів культури, що звичайно виявляється у солідарності з членами цієї спільноти [5]. Тож феномен «малої вітчизни» – це ідентифікація з ціннісно вагомим регіоном, який

відіграє значну роль у формуванні особистості. Ідентифікація здійснюється засобами включення себе до групи носіїв соціокультурних традицій цього регіону тощо.

Проте варто зауважити, що соціальний простір завжди поєднаний з відповідним природним, екологічним простором (давньогрецьке «oikos» означає «дім», «батьківщина»). Таким чином, коли та чи інша особа ставить перед собою питання «Хто я є?», то вона має з'ясувати не тільки те, з якого роду-племени, а й те, звідки, з яких країв вона походить. Тож характеристика самої місцевості «малої вітчизни» майже завжди включає її географічні координати, особливості ландшафту, флори і фауни, природних і кліматичних умов, притаманних «малій батьківщині». Річка, яр, ліс, рівнина степ, пагорби або гори складають у кожній місцевості єдину й неповторну ландшафтну панораму. Вона формує цілком певне зорове, естетичне сприйняття «малої вітчизни», яке набуває стійкий характер і зберігається в пам'яті людей протягом усього життя. Наприклад оповідь Анни Дзвоньчик (народ. у с. Снітниця Горлицького повіту): «Na naszym polu były dwa potoki, oba ze strumieniem czystej jak kryształ wody i pięknymi brzegami. Obok tych strumieni pasłam krowy, owce i konie» [19, с. 22] («На нашому полі були два потічки, обидва з чистою кришталевою водою і мальовничими берегами. Обабіч тих струмків паслись корови, вівці та коні») (*Автор. переклад*); Івана Кирпана (народ. у с. Кам'янка Горлицького повіту): «Відвідуючи ті місця, які колись були моїм селом Кам'янка, під ногами відчув я рідну землю <...> Тільки річка, як і колись, спокійно несе свої води в Яселку, над головою пролітають голосисті пташки та ясне небо простягається над мальовничими горами» [6, с. 48].

Однак «мала батьківщина» – це не тільки ландшафти. Не менш важлива її складова – і притаманне тільки їй – соціальне середовище. Вона утворюється спільнотою людей, які протягом тривалого часу жили пліч-о-пліч. Її епіцентр для кожної конкретної людини – це, по-перше, батьки, а також родичі, сусіди, друзі тощо. Наведемо для прикладу оповідання Стефана Філяка (народ. у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту) на цю тему: «Łemkowszczyzna to dla mnie tereny moich dziadków, rodziców, góry. Tam, gdzie rodzice się urodzili, gdzie wracają myślami» [20, с. 92–93] («Лемківщина – це для мене терени моїх дідів, батьків, гори. Місце, де народилися мої батьки, куди подумки повер-

таються»); Євгеній Шівец (народ. у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту): «Dla mnie Łemkowyna to miejsce, gdzie mieszkali moi przodkowie» [20, с. 83-84] («Для мене Лемківщина – це місце, де мешкали мої предки»).

Очевидним є факт, що поняття «мала вітчизна» є синонімічним до слова «народження». Тому часто батьківщину розуміють саме як місце народження, певний відносно невеликий регіон, населений пункт, місцевість, які виділені суб'єктивно та є індивідуальними для кожного носія цього феномену. Це місце, з яким пов'язані дитячі та юнацькі спогади. Адже саме ці роки, сповнені гострого почуття першовідкриття, чутливого пізнання світу й самопізнання, найчастіше відтворюються емоційною пам'яттю на схилі віку, наповнюють спогади особливим теплом, роблять високо поетичною кожен згадку про цей неповторний, здебільшого щасливий час. Кожний епізод дитинства та юності стає часткою особливого виду людської пам'яті, у якій зафіксовано все, що складає поняття «батьківщини». Анджей Глюж (народ. у с. Бжоза Стшелецько-Дрезденецького повіту) розповідає: «Kiedyś w Nowicy, niedaleko Żdyni pomagałem przy sianokosach. Bardzo mi się podobało. Konie, inne życie. Obok domu obora, króliki biegają wkoło, rzeczka w dole. Mógłbym tam wrócić i żyć. Na pewno bym tam gospodarzył» [19, с. 158] («Одного разу в Новиці, недалеко від Ждині, допомагав на косовиці. Дуже мені це подобалося. Коні, інше життя. Поряд з будинком обора, кролики бігають, вниз річка. Я міг би повернутися й жити там. Напевно, господарював би там»); Анджей Адамівич (народ. у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту): «Ojczyzna jest tam, gdzie się człowiek urodził, z kim przebywał. Ja urodziłem się tutaj, ale nie wiem, czy można powiedzieć, że moją ojczyznę jest Polska. <...> Na pewno, ze względu na korzenie, ojczyznę będzie Łemkowszczyzna» [20, с. 110] («Батьківщина там, де людина народилася, з ким перебувала. Я народився тут, але я не знаю, чи можна сказати, що Польща – моя батьківщина. <...> Напевно, з огляду на походження, моєю вітчизною буде Лемківщина»).

Цей феномен може мати також сакральне значення. Тому бажання людей бути похованим у «землі батьків» – один з рудиментів подібної сакралізації. Наприклад: «на захіт я ніе хочу вертати, бо там я нічого ніе стратив <...> то мніе дайте раду, як я маю жити, гдіе я ся маю удати?!» (Микола Лизак) [18, с. 69]; «Stary

jestem i chcę umierać na swojej ziemi» («Я старий і хочу померти на своїй землі») (Іван Ротко) [18, с. 44]; «хочу рештками сил вернутись на рідну землю і там зложити свої старі кости» (Марія Костів) [15, с. 58]; «я би дуже радо хотів там ся повернути й там свою голову положити» (Семен Сокач) [18, с. 31]. Варто зауважити, що для Степана Яціва і Марії Костів та багатьох інших переселенців, скажімо, причин було без ліку, однак вони назвали серед них і повітря «тут навіть повітря для нас не є здорове» [18, с. 43]; «тому що тут, на західній землі, не пасує нам повітря» [18, с. 58]; «оскільки нам клімат не відповідає тих сторін <...> І тепер я і моя родина дуже часто хоруємо зповоду зміни клімату» (Іван Ющак) [18, с. 40].

Також привертає увагу образ «дому», який оповідачі часто репрезентують і розуміють як символ «малої вітчизни». Як зазначає В. Красних, в основі народного стереотипу дому лежить не уявлення про будівлю, а уявлення про щось створене, постійне, спільне для всіх «своїх», які об'єднані під дахом такого дому. Дім від самого початку так чи інакше був пов'язаний з людьми, що мешкали в ньому [9, с. 305–306].

У традиційному уявленні дім / хата поєднується з господарськими будівлями, які часто розташовувалися під одним дахом з житловими приміщеннями або ж знаходилися на території обійстя. В оповідах респондентів згадується велика кількість господарських об'єктів (стодола, стайня, оборіг, куча, курник, комора, загата, шопа, студня, пліт тощо), які сприймаються українцями як продовження домівки. У текстах, що торкаються тематики виселення, спостерігаємо формування опозиції дім/світ на засаді протиставлення свій/чужий. Наприклад: «не дозволила жыти на дальше / В тій наймильшій рідній хатині / І я мусліл ся в сьвіт зберати / І смутно жыти ту на чужыні» [4, с. 67], а рідний дім стає символом втраченої батьківщини, і навіть «малої вітчизни». У нових реаліях «дім» був єдиним безпечним місцем, бо назовні переселенці опинялися у середовищі чужому і часто ворожому.

Аналізуючи оповіді про переселення 1947 року, бачимо, що символами дому є гніздо, стріха, поріг, кут, дим, окопчені стіни: «Я рідним гніздом отцівским / понад інше всьо дорожу / Прото я го за нич в світі / Опустити сам не могу» [4, с. 71]; «Тішит ся лосян же вернув / К своему порогови» [4, с. 25]. «Покинуте, втрачене гніздо» стає символом дому після виселення, наприклад:

«То она, мати, предала доні тугу за рідним селом, за втраченим гніздом» [11, с. 154]. Дерев'яна хижка уособлює тепло і радість родинного вогнища: «Де моя хижка деревяна, повна тепла і радості?» [11, с. 69].

Як бачимо, для української спільноти дім / хата були символом нерозривності поколінь і вірності традицій. Тож дім є універсальним символом рідного краю – «малої вітчизни».

Польська дослідниця-соціолог А. Клоковська пропонує аналізувати національність в індивідуальному аспекті, збираючи та аналізуючи автобіографії. Дослідниця зауважує, що при їх аналізі не траплялося жодного визначення «батьківщина». Це, без сумніву, стверджує А. Клоковська, пов'язано з життєвою ситуацією молодих людей, покоління діаспори, спричиненою виселенням 1947 року. Адже жоден з авторів не народився на українських етнографічних теренах, звідки походили їхні батьки й діди.

Усі респонденти зверталися виключно до поняття «мала (приватна) батьківщина». Щоправда цей термін ніхто не використав, але один респондент ужив дуже влучне визначення «сорочкова батьківщина» [7, с. 95]. У текстах автобіографій є кілька варіантів цього терміна: «Я знаю, що я там у себе і просто люблю там перебувати», «Команча, Бескид і взагалі терен Закерзоння став мені Гайматом, такою, але найправдивішою сорочковою Україною, ближчою тілу» [7, с. 96]. Усі автори згадують подорожі на дідівські землі як важливий чинник переживання своєї національності. Тож А. Клоковська доходить висновку, що такі мандрівки-прощі були пов'язані з відшукуванням слідів своєї історії, спільним співанням пісень, тобто з уведенням в універсум національної культури, яка разом з краєвидом-територією була батьківщиною.

Українське суспільство після виселення 1947 року втратило всі умови для поступального культурного розвитку. Для створення нової культурної ідентичності українці потребували територіальної ідентифікації, проте вона залишилася за сотні кілометрів позаду. Єдиним можливим виходом для українців було повернення на рідні землі, однак більшість із них з різних причин залишилися на місцях виселення. Творення нового суспільно-культурного порядку спиралося на тугу за минулим культурним простором. Покоління, що не знало і не пам'ятало життя на батьківщині, отримало від старшого покоління нову уяву без-

територіальну тотожність. На основі розповідей про «дім» створюється нова регіональна культурна ідентичність, яка пов'язана з новою територією поселення, яку молодше покоління називає «домом». З поданих оповідань випливає, що явище так званого тимчасового «засидження» переходить в укорінення. Тож частина усних наративів присвячена саме втраті почуття колишньої батьківщини, висловленню свого світовідчуття тими, хто разом з переселенням віднайшов батьківщину на новому місці. Це переважно стосується молодшого покоління, яке виросло або народилося вже на нових землях. Іншу групу становлять оповідачі, які не можуть визначити одну вітчизну, називають саме дві: «малу вітчизну» та «ідеологічну вітчизну». Наведемо такі оповідання: Марія Тутко (народ у с. Бжоза Стшелецько-Дрезденецького повіту): «Z Łemkowszczyzną i z górami jestem bardzo związana, ale raczej w sensie duchowym, niż nakazu powrotu tam. <...>

Dla naszego pokolenia to chyba naturalne, że nasze miejsce jest tutaj, gdzie się urodziłyśmy. <...>

To problem wielu narodów – określić gdzie jest ich dom. Mimo, że nasze korzenie są w górach, ten dom został w pewnym sensie przeniesiony tutaj i istnieje na w miarę trwałych fundamentach: tutaj jesteście, tu tworzymy, tu mamy swoją rodzinę» [19, с. 178–179] («Із Лемківщиною та з горами я дуже пов'язана, але швидше в духовному сенсі, ніж у сенсі повернення туди. <...>

Для нашого покоління – це, очевидно, природно, що наше місце там, де ми народилися. <...>

Це проблема для багатьох народів – визначити, де їхній дім. Хоча наше коріння в горах, наш дім, у певному сенсі, перенесено сюди, і він існує на досить міцному фундаменті: тут ми є, тут творимо, тут маємо свої родини»); Адріан Яценік (народ у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту): «Ojczyzna. Ojczyzna raczej to jest związane z przynależnością rodzinną, do miejsca, kraju, do miast. Z których rodów pochodzimy, to jest ojczyzna. Nie, już się zaplątałem. Co to jest ojczyzna? Kraj, w którym mieszkali nasi przodkowie. Ojcowie, dziadkowie. Moja ojczyzna jest w sumie nigdzie i wszędzie. Ojciec się urodził już tutaj. Dziadek się urodził tam, w górach. A ja to nie wiem. Ani tu, ani tam. Pośrodku. Koło Wrocławia» [20, с. 119] («Батьківщина. Батьківщина – це прив'язаність до родини, до місця, краю, міста. З якого роду ми вийшли, то і є наша батьківщина. Ні, вже заплутався. Що таке

батьківщина? Край, у якому жили наші предки. Батьки, діди. Моя батьківщина, зрештою, ніде і всюди. Мій батько народився вже тут. Мій дід народився там, у горах. А я не знаю. Ні тут, ні там. Посередині. Коло Вроцлава»; Стефан Філяк (народ. у с. Луги Стшелецько-Дрезденецького повіту): «Dla mnie ojczyzną jest Polska. Nawet narodowość mam wpisana w dowodzie polską. Rodzice przed wojną, mieszkając w górach, też mieszkali w Polsce. Byli obywatelami polskimi» [20, с. 92] («Для мене батьківщина – це Польща. Навіть національність у паспорті вписана польська. Батьки до війни мешкали в горах, але також мешкали в Польщі. Вони були громадянами Польщі»).

Подібного висновку стосовно розуміння поняття «великої (ідеологічної) батьківщини» дотримується і А. Клоковська, яка виділяє як варіант такий тип «малої батьківщини», коли респондент, народжений під Кошаліном, заявляє, що в Бескиді почуватися «в себе», проте він українець, народжений на Помор'ї: «будую в собі ностальгію за цими землями», до Помор'я, де батько поставив хату, до Лігниць з українським лицеем. Насправді походжу не з Веремєня й Нового Села, але з Помор'я» [7, с. 96]. Як висновок, А. Клоковська зауважує, що реальна незалежна Україна в її теперішньому стані не була в автобіографічних текстах представлена як підстава для розуміння та відчуження «великої батьківщини». Молоді українці бачать її швидше як країну, яку хочеться відвідувати, з якою пов'язуються надії в майбутньому, але не як місце постійного проживання. «Велика» ж «ідеологічна батьківщина», за висловлюваннями респондентів, – «це Україна з мрій» [7, с. 97].

Підсумовуючи тематичний аналіз оповідань-спогадів, можемо побачити, наскільки важливим критерієм тотожності є ступінь ідентифікації людини з визначеним простором – місцем родинної землі, а також емоційний зв'язок зі світом, рідним з раннього дитинства. Дорослі з сентиментом повертаються до своїх коренів, молодші в цивілізаційному хаосі намагаються відшукати власну тотожність [13, с. 43–44].

Мабуть доречно згадати тут красномовний підсумок польського історика І. Галагіди про становище українців у Польщі після 1947 року: «Люди старшого покоління, що вже відходить, після переселення їх на західні й північні землі, мабуть, ніколи не почувалися там удома. Утратили свою малу батьківщину, у

новому середовищі ніколи не змогли віднайтися. Імовірно, що так само почуваються українці середнього покоління, «висять» вони поміж місцем свого народження й життям та місцем, що знайоме їм з оповідань батьків або дідів. Здається, що тільки наймолодше покоління позбавлене цього тягару, тим більш, що попри постійну польсько-українську напругу в деяких районах відносини між поляками та українцями стають нормальними» [1, с. 149–150].

Література:

1. Божик А. Сексоти, агенти: «свої» серед своїх / А. Божик // Вісник Закарпаття. – Перемишль, 2002. – № 1–2–3. – С. 149–153.
2. Гаврилюк Ю. Антонич – геній, народжений з полум'я лемківської ватри [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lvivpost.net/content/view/5031/335/>.
3. Десятерик Д. Небесний Ворошиловоград [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/504>.
4. Дудра Я. Зв'язди на сқыбах / Я. Дудра. – Горлиці. – 2002. – 122 с.
5. Етнічний довідник: поняття та терміни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.etno.uaweb.org/glossary/i.html>.
6. Кирпан І. Спогади про тяжкі післявоєнні роки та переселення Лемків на Україну / І. Кирпан // Загорода. – 1995. – № 3 (6). – С. 48–54.
7. Ключовська А. Види українства в світлі автобіографій / А. Ключовська // Вісник Закарпаття. – Перемишль, 2002. – № 4–5–6. – С. 92–102.
8. Корепанов Г. Региональная идентичность: социокультурный и социальноэкономический подходы / Корепанов Г. С. // Провинция и столица. – Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 3 (65). – С. 276–284.
9. Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М., 2003. – 375 с.
10. Крылов М. П. Российское культурно-историческое пространство. Проблема региональной идентичности / М. П. Крылов // Мир психологии. – 2005. – № 3. – С. 187–198.
11. Мадзелян С. Смак долі / С. Мадзелян // Наша Загорода. – 2000. – 234 с.
12. Мареш Т. Микроистория – возрождение региональной истории на польской почве // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://history.org.ua/JournALL/regions/2/5.pdf>.
13. Miczka T. Tożsamość regionalna w perspektywie globalizacji / T. Miczka // Człowiek w świetle kultury, języka, edukacji. – Bielsko-Biała, 2006. – S. 39–50.

14. Odoj G. Lokalność jako ojczyzna – w kręgu pojęć podstawowych [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eduskrypt.pl>.

15. Ossowski S. Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzny / S. Ossowski // *O ojczyźnie i narodzie*. – Warszawa, 1984. – С. 26–39.

16. Samsonowicz H. O wielkiej i małej ojczyźnie / H. Samsonowicz // *Wszechnica mazowiecka. Materiały*. – Warszawa, 1999. – Т. 1. – С. 72–76.

17. Simonides D. Mała i wielka ojczyzna we współczesnej tradycji kulturowej / D. Simonides // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego*, red. T. Smolińska. – Opole, 1996, – S. 137–148.

18. Tam mój dziadek żył, i ojciec żył, i ja pragnę tam żyć i umrzeć w ziemię rodzonej – документи поворотів // *Вісник Закарпаття*. – Перемишль, 2001. – № 8–9–10. – С. 30–76.

19. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Brzozy i okolic / pod red. M. Szyszko-Grabana, A. Szyszko, A. Rydzanicz, ks. A. Grabana. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 2. – 280 s.

20. Z łemkowskiej skrzyni. Opowieści z Ługów i okolic / pod red. M. Szyszko-Grabana, A. Szyszko, ks. A. Grabana. – Strzelce Krajeńskie, 2004. – Т. 1. – 151 s.